

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

05 Sept. 2021 Special Issue - 43 Vol. 1

Literature, Culture and Media

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. Kishan Pawar

Shaurya Publication, Latur

27. मराठी भाषा आणि साहित्य:अध्ययन-अध्यापनात माध्यमांची भूमिका	81
डॉ. रेखा कचकाजी मेथाम	
28. वाचनसंस्कृती आणि माध्यमे : एक दृष्टीक्षेप	84
प्रा.डॉ.नारायण गुंडरे	
29. वाचन संस्कृती वर माध्यमांचा होणारा प्रभाव	87
जितेंद्र बाबू गवई	
30. वाचन संस्कृतीवर माध्यमांचा होणारा प्रभाव	90
पंढरीनाथ हरी मोकळे	
31. अंधश्रद्धा आणि वर्तमानपत्रांची भूमिका	93
प्रा. नारायण बा. पाटील	
32. अध्ययन अध्यापना माध्यमाची भूमिका	97
प्रा.डॉ.प्रधान रामकृष्ण ज्योतीबा	
33. वाचन संस्कृतीवर होणारा माध्यमांचा प्रभाव	99
प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	
34. संवाद माध्यमात माध्यमाचे महत्त्व	102
डॉ.रविंद्र आसाराम गायके	
35. अध्ययन-अध्यापनात माध्यमांची भूमिका	104
प्रा.डॉ.गणपती ज्योतीबा मोरे	
36. साहित्य, समाज आणि माध्यमे	106
प्रा. रमेश बाबासाहेब रिंगणे	
37. साहित्य, संस्कृती आणि जीवन	108
डॉ.चत्रभुज नारायणराव सोळंके	
38. साहित्य आणि संस्कृती सहसंबंध एक अभ्यास	110
डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी	

अन्न, घस्र, निवारा या मुलभूत गरजानंतर सुशिक्षित, सुसंस्कृत माणसाची वाचन ही चौथी मुलभूत गरज असते व ती असल्याचा हवी. गेल्या काही दोन-तीन दशकात ही गरज कमी होताना दिसते. अन्न जसे शरीराचे पोषण करते तसेच वाचन हे मनाचे पोषण करते. वाचनाने माणसाच्या चित्तवृत्तीना प्रसन्नता लाभते. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'वाचाल तर वाचाल' हा संदेश दिला आणि समर्थ रामदासांनी तर 'दिसामाजी काहीतरी लिहावे | प्रसंगी अर्खंडित वाचोत जावे'। असा कानमंत्र दिलेला दिसतो. पुस्तक वाचनाने इतिहासाचा धांडोळा घेता येतो. वर्तमान काळातील वाटचाल करण्याची दिशा व भविष्यकाळाचा कानोसा घेता येतो. म्हणून विष्णुरास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या निबंधमालेत वाचन ही चौसष्ट कलांपैकी एक कला मानली आहे. वाचन म्हणजे जीवनास उन्नत करणारी वाव असून त्यामुळे बुद्धीची मशागत होते. माणसाचे जीवन फुलविण्यात वाचनाचा मोठा वाटा असतो. वाचन ही माणसाची बौद्धिक व मानसिक गरज आहे. वाचन पुणतः बौद्धिक प्रकिया आहे. संस्कृतीच्या निकोप वाढीसाठी ही प्रक्रिया खूप महत्वाची ठरते. लोकमान्य टिळकांनी सुद्धा, 'तुम्हाला तुमचे व्यक्तीमत्व घडवायचे असेल तर वाचन करा' असा संदेश दिलेला दिसतो. सुसंस्कृत समाज व्यवस्थेत व शासित प्रक्रियेत वाचन, लेखन, श्रवण, व संपादन या चार गोष्टी महत्वाच्या मानल्या गेल्या आहेत. वाह्य व्यक्तिमत्त्वापेक्षा अंतरिक व्यक्तिमत्त्वाचा विकास अधिक महत्वाचा असतो. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होण्यासाठी अन्नाची गरज असते. तसे अंतरिक व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी मनावर संस्काराची गरज असते. त्यासाठी ग्रंथवाचनाची आवश्यकता असते. सर्वांगिन व व्यक्तिमत्व विकासाचा स्वोत म्हणून वाचनास फार मोठे महत्व आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही वाचन संस्कृतीचे महत्व आहे. ग्रंथ हेच गुरू, ग्रंथ हेच माझे सोवती-मित्र यासारख्या विधानातून ग्रंथाचे महत्व कळून येते. वाचन हा एक महत्वाचा संस्कार असून त्याची रूजवणूक बालमनात योग्य वेळी झाली तरच भावी काळात जीवनासाठी ते अधिक फायदेशीर ठरते. वाचन संस्कारातून बालमनाची जडणघडण झाली असेल तरच ते देशहितासाठी फायदेशीर ठरते. कारण हाच पिढी भावी आधारस्तंभ असते.

माणसाचा दैनंदिन जीवन त्याच त्या दिनक्रमाने अगदी रटाळ बनलेले असून अशा वेळी वाचनासारखा एखादा छंद जोपासला तर जीवनात उत्साह, आनंद, चैतन्य भरून टाकत असतो. म्हणूनच 'असा धरी छंद जाई | तुटोनिचा भावबंध | अशा शब्दात एका कवोने मार्मिकपणे दिलेला संदेश दिसून येतो. वाकीच्या इतर माध्यमापेक्षा वाचन छंद जोपासला तर जीवन चैतन्यमय होते. तसेच महत्वाचे म्हणजे पर्वताएवढे दुःख ज्यात भरून राहिले अशा जीवनास दुःखमय यातनातून तारून नेण्यास वाचनासारखी दुसरी आनंददायी वाव नाही. मानवाने निर्माण केलेली कुटलीही गोष्ट संस्कृतीत सामावते. ज्यात भाषा रितीरिवाज, खार्णोपिणे, पोषाख, धर्म, तत्वज्ञान, वाङ्मय या सर्वांचा समावेश होतो. एका व्यापक मानवी संस्कृतीचा अंश म्हणजे वाचनसंस्कृती होय. डॉ. सुधिर रसाळ यांनी आपल्या वाचनसंस्कृती या लेखातून वाचन संस्कृतीचा अर्थ सांगताना, 'वाचन त्याच्या वाचनाच्या गरजा व उपलब्ध असलेली वाचनसामग्री, तिच्यावद्दलच्या त्याच्या अपेक्षा आणि त्याच्या वाचनाची क्रिया घडवून आणात मदतनीस होणाऱ्या संस्था, तसेच या सर्वांचे नियंत्रण करणारी मुल्ये, त्यांची प्रस्थापित झालेली आणि गतिमान व परिवर्तनक्षम असलेली व्यवस्था ज्या भाषिक समाजात वाचन करणे ही आपली नित्याची गरज आहे. असे वाटणाऱ्या व्यक्तींची भरपूर संख्या असते. त्या समाजाला वाचनसंस्कृती आहे. असे समजले पाहिजे' ज्ञान व वाङ्मय यांच्या संस्कृतीत मुद्रणाच्या तंत्राचा प्रवेश झाल्यानंतर वाचनसंस्कृती अस्तित्वात आली. वाचन संस्कृतीच्या परिघात अनेक घटकांचा समावेश होतो. ज्यामध्ये ग्रंथप्रदर्शन, ग्रंथालय चळवळ, वाचन चळवळ, प्रकाशन व्यवहार यासारख्यांचा समावेश होतो.

1990 नंतर 'दूरदर्शन' या सर्वव्यापी प्रभाव असणाऱ्या दृकश्राव्य माध्यमाचा महाराष्ट्रात सर्वदूर प्रसार झाला आणि संस्कृतीच्या सर्वच अंगावर, त्यांच्या मुळावरच आघात होतील असा त्याचा प्रभाव पडू लागला. मराठी वाचन संस्कृतीही त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बाधित झाली असे वाचनावद्दल आपले मत मांडताना वाळकृष्ण कवठेकर यांनी म्हटले आहे. या दृष्टीने विचार करताना क्रमाने वाढत गेलेली दूरदर्शनवरील वाहिन्यांची संख्या, त्यांच्या प्रक्षेपणाच्या कालवधी या बाबी हा प्रभाव अधिकच गडद करणाऱ्या ठरल्या असल्याचे जाणवते. अगदी सुशिक्षित, अशिक्षित अशा सर्वच स्तरातील अवालवृद्ध, मराठी स्त्रीपुरुष दूरदर्शनच्या खोक्यासमोर जास्तीत जास्त वेळ घालवताना दिसतात. जे आजही घडताना दिसून येते. एकूणच मराठी माणसाच्या अभिरूचीचे गेल्या काही वर्षांत असे सपाटीकरण करण्याचे काम इतर माध्यमे करत असल्याचे दिसून येते.

जगण्यासाठी शुध्द हवा, पाणी, व अन्न लगतं ते प्रदूषित होऊन चालत नाही वाचनाचे देखील तसेच आहे. आज वाचन संस्कृतीवर व्यावसायिकांचा मोठा प्रभाव पडल्यामुळे आणि मुद्रणाविश्व अफाट विस्तारित झाल्यामुळे अनेक बाबींनी, प्रवृत्तींनी शिरकाव केला आहे. एक गोंधळाची स्थिती निर्माण झाली आहे. आजचा काळ हा जाहिरातीचा काळ आहे. यातून जीवनातील सुक्ष्म वाव देखील सुटू शकली नाही. त्यात वाचनसंस्कृती बाबतही असंख्य पर्याय उपलब्ध झाल्याने वाचक संप्रमित झाला आहे. हे वास्तव आहे यांचा प्रभाव जीवन दिपवून टाकणारा आहे. असंख्य चॅनल्सनी वेमालूमपणे प्रचार, प्रसार करत वेगळे वळण दिले आहे. आता वाचन हे केवळ मुद्रित रूपात होत नाही. हे काही अंशी कमी झालेले आपणास दिसते. आज बहुतांशी कुटुंबाचा विचार केला असता असे चित्र पहावयास मिळते की, वाचनाची जागा

दूरध्वनि, मोबाईल, इंटरनेट, टिवी, शॅकडो चॅनल्सनी अर्थांतरंजन पर अनेक माध्यमानी कावोज केली आहे. या साधनांनी भूळ घातली आहे. पैसा हा वर्तमानपत्रे, मासिके, ग्रंथखरेदी न खर्च करता चीनी, जिलासी जीवन जगण्यासाठी अनाटाची खर्च केला जातो आहे. भावी देशाच्या आधारस्तंभ असणारी पिढी विधायक होण्यासाठी वाचन चळवळ अधिक जागाने रुजण्यासाठी वाचन संस्काराच्या संवर्धनाची आवश्यकता आहे. आज बांधिले तर मुलांच्या मानसिक, बौद्धिक आरोग्यावर विपरित परिणाम करणाऱ्या घटना, बातम्या, माहिती तंत्रज्ञानाच्या, संगणकाच्या काळात नजरेस येताना कानावरती पडताना दिसतात. वाचे गंभीर दुष्परिणाम पुढे येताना दिसत आहेत. व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी प्रत्येकाचे पाप ग्रंथालयाकडे, वाचनालयाकडे वळणे गरजेचे आहे. दैनंदिन जीवनात महत्त्वपूर्ण अशा आदर्श मूल्यसंस्कारासाठी साहित्याच्या जगात थोडा वेळ का होईना पण रमलेख पाहिजे तरच जीवनात रम्यपण येईल. वाचन प्रक्रियेचा प्रतिस्पर्धी म्हणून जी माध्यमे पुढे आली आहेत. त्या माध्यमांनी आघात केले. परंतु यातून खरी वाचनप्रक्रिया घडत नाही. जे घडले ते उघळ, बरबरेचे असते. महत्त्वाचे म्हणजे मुख्य विचार नजरेसड होतो. हे विचारांचे नजरेसड होणे घातक आहे. कारण विचार संपला की भावनेचे वैमान सुरू होते. अपरिपक्व लोकशाहीवादी देशास याचा फार मोठा धोका आहे. म्हणजे वाचन प्रक्रियेच्या अभावी अनेक गोष्टी घडतात. भारतीय समाजात वाचन प्रक्रियेतील एकांत हे मुख्य हरकत चालले आहे. को काय असा प्रश्न पडतो, पूर्वी पुस्तके मिळण्याचे ठिकाण म्हणजे वाचनालय होते. आज वाचनालयाची जागा इंटरनेट, ई-बुकने घेतली आहे. जागतिकीकरणाच्या विचारासमवेत आलेल्या माध्यमांच्या गतिमान वाटचालीमुळे नव्या पिढीस अनेक गोष्टींचा लाभही झाला. अनेक दिशांनी विकसित होण्याची संधी हलारी आली. माहितीची अनेक दारे खुली झाली. मात्र या सर्व घाईगदीत मुळासकट खोलवर जाऊन चिंतन, मनन, करण्याची वेध, घेण्याची प्रवृत्ती कमी होत जाताना दिसत आहे. वाचन संस्कारातून चिंतन, मनन, स्मरण, झाल्याने ज्ञानाचे दृढीकरण होते. विशेष म्हणजे माणुसकी जपण्याचे कार्य हातून होते.

पुस्तकाचे अस्तित्त्वच मुळी माणसाच्या रंग, रूप, गंध, नाद, स्पर्श, उ संवेदना जाण्या / करते. या संवेदनांची अनुभूती समाधान देऊन जाते. पुस्तकांशी केलेली मैत्री मानसिक व बौद्धिक दृष्ट्या इतरांच्या तुलनेने अधिक स्थिर, शांत व संतुलित बनवतात असे प्रयत्नांनी सिध्द झालेले दिसते. हे करण्यासाठी जनजागृती करण्यासाठी याचाच एक भाग म्हणून भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा 15 ऑक्टोबर हा जन्मदिवस 'वाचन प्रेरणा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. सर्वांनी जास्तीत जास्त वाचन करावे, त्यांच्यात वाचनाची आवड निर्माण व्हावी हा उद्देश आहे.

वाचनाचे अनेक फायदे आहेत. सहजपणे निरीक्षण केले तरी वाचनाने मेंदूला उत्तम खुराक मिळते. माणसांच्या ज्ञानाचा साठा सदैव वृद्धीगंत होत राहतो, बहुश्रुत बनून मनास उभारी येते. आकाशात भरारी मारण्याचे वळ मिळत जाते. मुख्य म्हणजे माणसातला माणूस घडविण्यासाठी वाचन ही कला हातभार लावते. वाचनाने व्यक्तीच्या बुद्धीला पंख फुटून मन विशाल होते व समाज सुसंस्कृत होते. देशाचे आरोग्य सद्द होतं. मन, बुद्धी, भावना, यांचा समतोल विकास साधण्यासाठी विविध वाङ्मय प्रकारातील साहित्य वाचन गरजेचे आहे. वाचनाने संकटासमयी आधार मिळतो. जीवनास उभारी मिळते. समता, बंधुता, मान्यता यासारख्या मानवी मुल्यांच्या प्रगतीचा मार्ग वाचनातून कळतो जीवनाची ओळख होते. व्यवहारात ज्ञान, शीलाचे मांगल्य, संयमाची संस्कृती, स्वकर्तव्यांची योग्य जाण, सद्गुणाचे संस्कार यांनी प्रगती होते. अधोगती टाळून प्रगती करता येते. वाचकास ज्ञानाची, व्यवहार चातुर्याची अर्गाणित कल्याणप्रद गोष्टींचा बर्बाव करणारी एक जादू लाभते. हे मौलिक देणगी आहे. अज्ञानाच्या अंधकारातून माणसाला ज्ञानाच्या उज्वल प्रकाशाकडे नेते. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' याप्रमाणे या तैजस्वी प्रकाशात जीवनाची अनेक दालने उघडी होत जातात. त्यामुळे उत्कृष्ट ग्रंथाचे, चांगल्या ग्रंथाचे वाचन, अध्ययन हे निश्चित जीवनास तारून नेणारे असते. विविध प्रकारच्या मोहजाळात अडकवणाऱ्या बरपांगी जीवनाचे दर्शन घडवणाऱ्या माध्यमांपेक्षा वाचनसंस्कृती ही अधिक हितावह ठरते. कारण प्राचीन, माध्ययुगीन, आधुनिक साहित्यातील अगदी कथा कांदबरी, नाटक, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन, यासारख्या विविध साहित्य प्रकारातून खरेखुरे जीवनदर्शन घडते जीवनाच्या या विलक्षण दर्शनाने मन मोहून जाते. जे मानवी मनास हितकारक ठरते.

निष्कर्ष

मराठी माणसाला पुस्तके ही मौल्यवान गोष्ट आहे आणि ती वाचणे ही आपली अनिवार्य आणि अपरिहार्य गरज आहे. असे मनोमन वाटापला हवे. तरच वाचन संस्कृतीच्या सर्व समस्या सुटतील मध्ययुगात श्रोत्यावर वाचनाचा संस्कार करणे, धर्मज्ञान देणे हा उद्देश होता अध्यात्मिक ग्रंथाचे वाचनामार्गे श्रध्दा तर आज माध्यमांचा वापर करण्यामार्गे उपयुक्ता हा हेतू दिसतो. वाचन हा एक संस्कार आहे आणि तो ज्याच्यावर झाला आहे. त्याचे जीवन सुसंस्कृत बनते. वाचन हा भावी शिक्षणाचा पाया आहे ही आपली धारणा व्हायला हवी. वाचन हा मानवनिर्मित अमृतकलश असून तो आपणास अमरत्व देतो. शिवाय सर्व संवेदना जिवंत ठेवते. त्यामुळे याकडे पाठ फिरवणारा माणूस कंटा लागायचा असेल तर त्यांच्या हाती चांगली पुस्तके देणे हे पालक, शिक्षक, जेष्ठांचे आद्यकर्तव्य आहे. कारण आजचा चांगला वाचक हाच करतो. हा आजपर्यंतचा इतिहास, अनुभव आहे. त्यामुळे हे पडू शकते हा विश्वास वाटातो.

ग्रंथालय चळवळ, वाचन चळवळ सर्वसामान्य माणसाला समृद्ध जीवन देणारे माध्यम आहे. त्यामुळे वाचन हा समाजाचा स्थायीभाव झाला पाहिजे. प्रत्येक घरात देवघर तसेच ग्रंथघर देखील हवे. जर असे नाही झाले तर वाचन संस्कृतीचे धित्र धुसर होत जाईल. त्यामुळे 'ज्याला नसे आवडी वाचनाची | कसा गोडी चाखेल तो जीवनाची ||' याचा जरूर विचार व्हावा. वाचनसंस्कृती ही वाचक लेखकापुरती मर्यादित नसून तिचे विविध पैलू आहेत. वाचन संस्कृतीचा विचार मानवसंस्कृत अंतर्भूत होतो. वाचन संस्कृतीची आज फाळणी वाटते आहे. हा जागतिकीकरणचा प्रभाव आहे. जागतिकीकरण मुळात आर्थिक असले तरी त्याचे आक्रमण सांस्कृतिक आहे. साम्राज्यवादाचा व

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 43, Vol. 1
Sept. 2021

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

वसाहतवादाचा नवा अवतार अशी माध्यमे सांस्कृतिक यर्चग्य मिळवू पाहत आहेत. ते शेवटी बाजारासाठी आहे हे जाणवते. रसिक हे उपभोगकर्ते आहेत व त्यांना तसे केले जात आहे. ही जादू समजून घेतली पाहिजे. नुसता आशावाद पुरेसा नाही तर माध्यमे ही वाचन संस्कृतीसमोरचे आव्हान आहे. या माध्यमावर भांडलवशाहीचा ताबा आहे.

आजचे युग हे विज्ञान-तंत्रज्ञान, माहितीचे, विकासाचे, संक्रमणाचे, व जागतिकीकरणाचे आहे. अशा युगात योग्य संस्काराची वाचनसंस्कृती जोपासणे गरजेचे वाटते. व्यक्तीच्या कुशल गुणासाठी, माणूस अधिक कार्यक्षम कार्यप्रवण करण्यासाठी संस्काराची गरज असते. या संस्कारातून चरित्रसंपन्न व सुसंस्कृत निष्कलंक व्यक्तीमत्त्व, स्वास्थपूर्ण जीवन जगू शकते. ती व्यक्ती समाज, देशासाठी विधायक ठरते. तसेच यामधून स्वतःसोबत कुटुंब, गाय, समाज, देशाचा विकास होतो. खरे तर कोणत्याही देशाची उंची, प्रगती, तेथील लोकांच्या वाचनातूनही कळते. म्हणूनच युनेस्कोतर्फे 23 एप्रिल हा दिवस 'विश्व पुस्तक दिवस' म्हणून गौरविला गेला. आदर्श व्यक्तीमत्त्व व सयोगीण विकासाचा स्रोत म्हणून वाचनास फार मोठे महत्त्व आहे. वाचनसंस्कार हे चिरकाल टिकणारे असतात. आदर्श संस्काराची पेरणी अक्षर साहित्य करत असते. सुविचाराची पेरणी झाली तर अनावश्यक बाबी बाजूला जातात. विशेष पालक, घरातील बडिलधान्या मंडळींनी सजग राहून पुढील पढीवर वाचन संस्कार रूजवणे ही अत्यावश्यक बाब मानून कृती केली पाहिजे. ग्रंथालये ही वाचनालये व्हावीत. ग्रंथालये ही वाचकाअभावी स्मरानवत झाली आहेत. त्यांच्या अत्यंतयंत्रेचे साक्षीदार होण्यापेक्षा त्याला आनंदयात्रेचे स्वरूप आणता येईल यावर विचार झाला पाहिजे. इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांच्या दुनियेत वाचनापासून दूर जाणाऱ्या समाजाला वाचनाकडे वळविणे व वाचन संस्कार मनावर रूजविणे ही काळाची गरज बनली आहे.

संदर्भ :-

1. संपा. क्रांतिकराव टाले पाटील, श्रीधर नांदेडकर, 'वाचनवेध,' मराठवाडा साहित्य परिषद, प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती 2008.
2. के.सागर, 'आदर्श इंग्रजी-मराठी निबंध,' के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे- द्वितीय आवृत्ती 2009
3. डॉ.भारत हंडिवाग प्रा.गांतम गायकवाड, 'मराठी भाषा, वाणिज्य आणि व्यवहार' चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती सप्टेंबर 2010.